

11-мавзу. РАЪНОГУЛДОШЛАР ВА ЖУМРУТДОШЛАР ОИЛАСИ

Режа:

1. РАЪНОГУЛДОШЛАР (ROSACEAE) ОИЛАСИ. ОЛМА (MALUS) ВА НОК (PYRUS) ТУРКУМЛАРИ
2. БОДОМ (AMYGDALUS) ТУРКУМИ
3. ОЛХЎРИ (PRUNUS) ТУРКУМИ
4. НАЪМАТАК (ROSA)ТУРКУМИ
5. ОЛЧА (CERASUS) ВА ЎРИК (ARMENIACA) ТУРКУМЛАРИ
6. ЖУМРУТДОШЛАР ОИЛАСИ.

РАЪНОГУЛДОШЛАР (ROSACEAE) ОИЛАСИ

Бу оила таркибида дарахт, бута ва ўт ўсимликлар бор. Барглари оддий ва мураккаб тузилган, ён баргчали бўлиб, навбат билан жойлашади. Гуллари тўғри беш аъзоли икки жинсли бўлиб, ҳашоротлар воситасида чангланади. Баъзан чангланмасдан ҳам мева ҳосил қилади, лекин уруғи бўлмайди. Меваси ширали ёки қуруқ бўлиб, уларни турли: баргак, данак, ёнғоқ, мураккаб мева, сохта мева, резавор мева ва бошқа типларга ажратиш мумкин.

ОЛМА (MALUS) ТУРКУМИ

Олма туркумида 60 дан ортиқ тур бўлиб, улар мўътадил иқлимли зоналарда ўсади. МДХ флорасида 15 тури учрайди. Кўп тури ёввойи ҳолда ўсади. Ёввойи ҳолда ўсадиган ўрмон олмаси, майда мевали олма, қизил олма турлари айниқса диққатга сазовор. Марказий Осиё тоғ ўрмонлари ёввойи олманинг бой генофондига эга бўлиб, уларни ўрганиш илмий аҳамиятга эгадир.

Олма кичик дарахт, барглари оддий тузилган, бандли, чети текис, ёнбаргчали. Гуллари йиғилиб соябонсимон тўпгул ҳосил қилади. Гулбарглари орақ томони пушти, ғунчалигида тўқ пушти, меваси юмшоқ, 5 уяли, ҳар қайси уяда иккитадан жигар ранг уруғи бор.

Ўрмон олмаси (*Malus silvestris* Mill.) бўйи 8-10 м ли, сершоҳ дарахт. Танасининг пўстлоғи яшил жигар ранг ёки қизил-жигар ранг бўлиб, шохлари кўнғир-кулранг, новдаси туксиз, оч яшил ёки тўқ жигар ранг бўлиб, калта новдалари тиканга айланган. Барг куртаклари учбурчак шаклда, тукли, ўрама тангачали. Барглари кенг тухумсимон ёки овал шаклда, туксиз чети тишчали, узун бандли, ёш барглари жингалак тукли. Гуллари калта новдалар учида жойлашади, оч пушти рангда. Косачабарглари учбурчак шаклда, учи ўткир, сиртқи томони туксиз, ички томони тукли. Мева банди йўғон, туксиз ёки тукли, бўйи 1-1,5 см. Меваси 1-2 тадан бўлиб жойлашади, шарсимон ёки юмалоқ, тухумсимон, яшил-сарик ёки пушти, эти сарғиш, нордон ёки аччиқ-чучук. Уруғининг узунлиги 4-7 мм, эни 2 мм.

Бу олма эвропада аралаш ўрмонларда ўсади. Ёруғсевар, совуққа чидамли дарахт. Қумли, кумоқ тупроқли эрларни хоҳлайди. Дарё бўйларидаги япроқбаргли ўрмонларда ҳам учрайди. У секин ўсади, илдизидан бачкилайди, тўнкасидан кўкаради. Пархиш ва пайванд йўли билан ҳам кўпайтириш мумкин. Уруғдан кўпайтиришда баҳорда сепиладиган бўлса, уруғини

стратификация қилиш зарур. Меваси эйилади. Уруғидан кўкариб чиққан ниҳоллари пайвандтаг сифатида фойдаланилади. Ёғочи қаттик, пишиқ бўлиб, осон кесилади ва яхши силлиқланади. Апрель ойида гуллади ва ҳосил тугади. 1 кг уруғларида 40 минг донагача уруғ бўлади.

Сиверс олмаси (*Malus Siversii (Ledeb)Roem.*) бўйи 10-12 метрга этадиган, ёйиқ шох-шаббали, тикансиз дарахт. Новдалари тукли, баргларининг орқа томони ва гул қисмлари кул ранг тукли, уруғидан ва илдиз бачкиларидан кўпаяди. Барглари йирик,(8-12см) кенг эллиптик,чеккалари тишчали.Гуллари йирик,тўпгул шаклида. Мевалари битта-битта жойлашган, майда ёки ўртача катталиқда 2-5см диаметрда шарсимон,сарик-яшил,баъзан кизғиш.Уруғлари 9мм узунликка ва 6мм диаметрда эга,жигаррангда, битта мевада 1-15 та уруғлари бўлади 1 кг меваларидан 16 г уруғ олиш мумкин. Битта дарахтдан олинадиган ҳосил 10-55 кг ни ташкил этади. Табиий шароитларда асосан уруғдан ва вегетатив кўпаяди. Турнинг ареали Тянь-Шан, Помир-Олой, Тарбағатай ва Афғонистоннинг шимолини қамраб олган. Барча тоғли ҳудудларда 900-2500 м баландликларда жанубий,шарқий ва жанубий-шарқий тоғ ёнбағирларида учрайди. Ушбу турга полиморфизм хос бўлиб, табиатда хилма-хил мева шаклларига эга дарахтлар учрайди. Бу олма тури совуққа ва қурғоқчиликка чидамли тур, 150 йилгача яшайди. Мевачилиқда муҳим аҳамиятга эга, маданий навлар учун пайвандтаг ролини бажаради.Селексия ишларида фойдаланилади.

Қизил олма (*Malus Niedzwietzkyana Dieck*) бўйи 5-8 м гача, шох-шаббаси шарсимон ёки эллипссимон бўлган дарахт. Шохлари тикансиз, новдалари қизил-бинафша рангда. Барглари овалсимон, тескари тухумсимон, қизғиш, тукли, чети ўткир тишчали, туби понасимон, барг банди 2,7 см, оқиш, майин тукли. Гуллари 5-7 тадан йиғилиб, соябонсимон тўпгул ҳосил қилади, гулбанди тукли, гул ўрни сертук, тўқ жигар рангда. Гул ён барглари кенг овал шаклда, тўқ қизил. Косачабарглари тор лансецимон, тўқ жигар рангда, сохта меваси юмалоқ, диаметри 3-4 см, тўқ қизил, ҳам пушти-қизил, ширин бўлади. Уруғи чўзинчок, пушти-жигар рангда, узунлиги 3-5 мм, эни 2 мм, 1000 дона уруғининг вазни 14-22 г келади.

Бу олма тури Тянь-Шан тоғларида ўсади, селексия ва дурагайлаш ишларида қимматли тур ҳисобланади.

Олхўри баргли олма (*Malus prunifolia Boerh*) бўйи 10 м келадиган дарахт. Шох-шаббаси кенг, юмалоқ шаклда. Ёш новдалари сарик-жигар рангда. Барг куртаклари чўзик, гул куртаклари майда, тукли, ўрама тангачали, новвоти-қизил. Барглари тухумсимон ёки эллипсимон, бўйи 8-12 см учи ўткир, чети тишчали, юз томони тўқ яшил, орқа томони яшил, тукли ёки туксиз, ялтироқ, банди ингичка, тукли қизғиш рангда бўлади. Гуллари оқ, хидли, диаметри 3-4 см, гулбанди узун, 5-8 та гули йиғилиб тўпгул ҳосил қилади. Гул ён барглари чўзик шаклда, косабаргчалари лансецимон, узун тукли ёки туксиз. Сохта меваси 2-4 тадан бўлиб жойлашади, улар юмалоқ ёки тухумсимон, диаметри 2,5 см, сарик ёки қизил. эти сарик, сершира, нордон, хидсиз. Уруғи майда. Бу олма асосан Хитойда тарқалган, Апрель ойида

гуллайди, меваси августда этилади. Меваси этилган вақтда дарахт жуда чиройли бўлиб кўринади. Селексия ишларида жуда катта аҳамиятга эга.

Резавор мевали олма (*Malus baccata Boerh.*) бўйи 8-10 м га, диаметри 25-30 см га этадиган дарахт бўлиб шох-шаббаси кенг, юмалоқ шаклда. Танасининг пўстлоғи ғадир-будир, кулрангда, новдалари жигарранг, ясимкчали. Куртаклари тухумсимон бўлиб, новдага ёпишиб жойлашади. Баргларининг бўйи 6 см, эни 2,5 см, узун, овал шаклида, чети тўмтоқ тишчали, юз томони яшил, орқа томони тиниқ яшил, томирлари бўйлаб тукли ёки туксиз, барг банди 3-8 см. Гуллари оқ ҳидсиз бўлиб, йиғилиб тўпгул ҳосил қилади. Бу олма май ойларида гуллайди. Меваси новвоти сариқ, юмалоқ бўлиб, диаметри 1 см гача этади, 5-6 тадан бўлиб жойлашади. Улар сентябр-октябр ойларида этилади. Уруғи жигарранг тескари тухумсимон, узунлиги 3,5 мм, эни 2 мм, 1000 дона уруғининг вазни 5 г келади. Уруғидан яхши кўпаяди. Бу олма совуққа ва қурғоқчиликка чидамли бўлганидан дурагайлаш ва селексия ишларида кенг фойдаланилади. Боғларда кўпайтирилади. Меваси этилган пайтда жуда хушманзара бўлиб кўринади. У Хитой флорасига тааллуқлидир. Ботаника боғида ўстирилиб синовдан ўтказилган. Жойларни кўкаламзорлаштириш учун тавсия қилинади.

Бу турга энг яқин ва ўхшаш бўлган **сибир олмаси (*M.Rallasiana*)** Шарқий Сибирда ва Узоқ Шарқда ёввойи ҳолда ўсади. Унинг бўйи 6-8 м, танаси кинғир-қийшиқ ўсади, шох-шаббаси юмалоқ. Барглари майда, тухумсимон ёки овал шаклида, ялтироқ туксиз, чети майда тишчали бўлади. Апрель-май ойларида гуллайди, гуллари оқ, 4-8 тадан тўп-тўп бўлиб жойлашади. Сохта меваси сентябр-октябр ойларида этилади. У шарсимон, диаметри 1-1,5 см бўлиб узун бандли аввал сариқ бўлиб, сўнг қизаради, таъми аччиқ. Совуққа чидамли, тупроққа кам талабчан. эрнинг қуруқ ва шўртоб бўлишига чидайди. Кузда меваси этилган вақтда хушманзара кўринади. Совуққа чидамли дурагайлар чиқаришда катта аҳамиятга эга. И.В.Мичурин бу турдан селексия ишларида кенг фойдаланган.

Маданий олма (*Malus domestica Borkh*) шох-шаббаси ёйиқ, танаси йўғон катта дарахтдир. Инсоният сивилизацияси пайдо бўлгандан бери инсон томонидан яратилган барча маданий навлар шу турга бириктирилган, унинг 10 мингдан ортиқ навлари, дурагайлари ва шакллари мавжуд. Барглари йирик, ҳар хил шаклда, ҳар икки томони тукли, гуллари ҳам йирик, оқ ва пушти. Меваси йирик, банди калта, турли шаклда бўлиб, таъми яхши ва хушбўй бўлади ва истеъмол қилинади. Ундан мураббо ва кондитер махсулотлари тайёрланади. Улар ўсиши ва ривожланиши, экологик хусусиятлари ҳамда мевасининг сифати билан бир-биридан фарқ қилади. Уларнинг меваси 3 муддатда: ёзда, кузда ва қишда этилади. Айрим навларида сохта мевасининг вазни (1 донаси) 900 г келади. Улар таркибида А, В, С витаминлар кўп бўлади. Бу олма ҳам дурагайлаш ва селексия ишларида катта аҳамиятга эга. И.В.Мичурин шу олма устида кўп иш олиб борган ва 40 дан ортиқ янги навлар чиқарган. Ҳозирги вақтда олманинг янги навларини кўпайтиришда пайвандлаш, қаламчаларидан кўпайтириш каби вегетатив усуллар қўлланилади. Олма навининг ирсий хусусиятларини сақлаб қолишда бу

усулнинг роли катта. Агар олма уруғидан кўпайтирилса, унинг нав хусусиятилари йўқолиб кетиши мумкин.

НОК (PYRUS) ТУРКУМИ

Бу туркумга асосан дарахтлар киради, кўпинча шохлари тиканли бўлади. Барглари оддий тузилган, бутун, навбат билан жойлашади, кузда тўкилиб кетади. Ён баргчалари бўлиб, улар тез тўкилиб кетади, гуллар оқ ёки пушти, йиғилиб тўпгул ҳосил қилади. Меваси сершира, мазали бўлганидан эйилади, кондитер ва консерва махсулотлари ишлаб чиқаришда фойдаланилади.

Бу туркумнинг 60 дан ортиқ тури бор, улар асосан мўътадил иқлимли ҳудудларда тарқалган. МДХ да 15 тури учрайди. Баъзи турлари жуда кўп экилади. Тошкент Ботаника боғига 10 та тури интродукция қилинган, улардан 3 таси Марказий Осиё, 2 таси эвропа, 4 таси Хитой ва 1 таси Узоқ Шарқ флорасига тааллуқли.

Коржинский ноки (Pyrus Korschinskyana Rgl) бўйи 6-8 м, диаметри 20-40 см ли, шох-шаббаси ёйиқ ёки чўзинчоқ, тикансиз, дарахт. Куртаклари йирик, овал шаклда, учи тўмтоқ ва зич жойлашган, тангачали. Бир йиллик новдалари оқ тук билан қалин қопланган бўлади. Баргларининг бўйи 5-10 см, лансецимон, банд томони бир оз кенг, учки томони чўзиқ. Чети тишчали, туксиз, ялтироқ, орқа томони зич томирли, оқ тукли бўлади. Гуллари оқ, диаметри 2-2,5 см, гулбаргчалари овалсимон-чўзинчоқ. Май ойида гуллайди. Меваси кенг тухумсимон, яшил, этилганда яшил-сарик рангга киради нордон, ейилганда тишни қамаштиради

Кузда узиб олингандан кейин вақт ўтиши билан этилади ва эйишли бўлади. Уруғидан яхши унади.

Бу нок тури тоғли раёнларда денгиз сатҳидан 1400-1600 м баландликларда ўсади. Ғарбий Тянь-Шанда ва Помир-Олойда учрайди. Қурғоқчиликка ва иссиққа чидамли. Ундан пайвандтаг сифатида фойдаланиш мумкин. Шу асосда лалмикор эрларда боғдорчилик ташкил қилиш мумкин

Регел ноки (Pyrus Regelii (Regel et. Schmalb) Rehd.) Баландлиги 6 метргача бўлган дарахт, танаси диаметри 25(60) смгача бўлади. Кўп йиллик новдалари кулранг, бир йиллик новдалари қизғиш-жигарранг. Барглари 7-8 см узунликда, Гуллар тўплами 5-6 см диаметрли, 6-19 та гулли. Битта гулининг диаметри 2,5 см, 5 та оқ гулбарги мавжуд. Мевалари 2-3 см диаметрга эга бўлиб, ўртача 6 грамм бўлиб, думалоқ шаклга эга, қаттиқ, аччиқ-нордон таъмга эга. Узоқ сақлангандан сўнг истеъмолга яроқли бўлади. Битта мевасида 4-6 тагача уруғлари бўлади. Уруғлари йирик, тўқ-жигарранг ёки қора. Апрель-май ойларида гуллайди. Мевалари август-сентябр ойларида пишиб этилади. Табиий шароитларда асосан уруғларидан кўпаяди. Уруғкўчатлари биринчи йиллари секин ўсади, кейинчалик ўсиш суръатлари тезлашади. Турнинг ареали Тянь-Шан ва Помир-Олойни қамраб олган.

Ҳозирги пайтда Регел ноки боғдорчиликда ва тоғ-ўрмон мелиорациясида кенг қўлланилмоқда. Бу нок тури нокнинг маданий навлари учун пайвандтаг вазифасини бажаради.

Одий нок (*Pyrus communis* L.) катта дарахт бўлиб, бўйи 12-16 м, танасининг пўстлоғи қалин, кўнғир рангда, бўйига чуқур ёрилган, пўст ташлаб туради. Шохлари кўпинча тиканли бўлади. Новдаси тўғри, туксиз, сариқ-кўнғир, ялтироқ. Барглари юмалоқ ёки овалсимон, учи ўткир, чети текис, банди узун, орқа томони тукли. Бу нок март-апрел ойида гуллайди ва шу билан бир вақтда барг ёзади. Гуллари оқ, нектарли. Меваси август-сентябр ойларида этилади, узунлиги 3-4 см, эни 1,5 см, яшил бўлиб, этилиш олдидан сарғаяди. Уруғи йирик, чўзик, туби учли, учи юмалоқ, қора. Бу нок уруғидан яхши кўпаяди. Кенг баргли ёки аралаш ўрмонларда, катта дарахтлар тагида ўсади. Баъзан тоза нокзорлар ҳосил қилади. Кичик Осиёда, МДХ нинг эвропа қисмида ва Марказий Осиё республикаларида учрайди. Тоғли раёнларда денгиз сатҳидан 2000 м гача баландликда ўсади.

Бу нок сояга чидамли, лекин очик эрларда ўстирилса яхши ҳосил беради. Совуққа ҳам чидамли, лекин шарқий раёнларда совуқдан зарарланади. Қурук ва шўртоб эрларда ҳам ўсаверади. Тўнкасидан кўкаради, илдизидан бачкилайди.

Ёғочи оғир, қаттиқ, қалин бўлиб, пушти, қизил-кўнғир рангда. Унинг механикавий хоссалари юқори. У ёрилмайди, қийшаймайди, яхши пардозланади ва аррланади. Ундан турли чолғу ва чизмачилик асбоблари, моделлар ясалади. Меваси янгилигида эйилади, қуритиб қоқи қилинади. Нок навлари ниҳоятда кўп бўлиб, одатда улар ёввойисига пайвандлаш ва олма билан чатиштириш йўли билан чиқарилган.

Уссурия ноки (*Pyrus ussuriensis* Maxim.) бўйи 15 м га этадиган, шох-шаббалари тиканли дарахт. Шох-шаббаси кенг, зич жойлашган, барглари юмалоқ. Гуллари оқ, меваси юмалоқ, диаметри 2-5 см, калта бандли, сариқ ёки сариқ-яшил, пўсти қалин ва дағал. Март-апрелда гуллайди. эти ширали, тош хўжайралари бор, хушбўй ҳидли. Бу нок август-сентябр ойларида этилади. Маҳаллий халқ мевасини истеъмол қилади.

У Узоқ Шарқда, Кореяда, Манжурияда ва Японияда учрайди. У совуққа ва қурғоқчиликка чидамли. Ёғочи оғир, қаттиқ, пишиқ бўлиб, сариқ пушти, ўзаги кўнғир-қизил. МДХ нинг эвропа қисмида, Москва ва Екатеринбург шаҳарлари атрофида экилади. Унга нокнинг яхши навлари пайванд қилинади ва селекция ишида фойдаланилади. Ўрмоншунослик ишларида синаб кўриш амалий аҳамиятга эга. Тошкент Ботаника боғида ўстирилади. Ундан манзарали дарахт сифатида ва дурагайлаш ишларида фойдаланиш мумкин.

Жийда баргли нок (*Pyrus elaeagnifolia* Pall.) бўйи 10 м, шохлари тиканли бўлиб, барглари кенг лансецимон, юз ва орқа томони қалин тук билан қопланган. Гуллари майда, мевасининг диаметри 3 см. этилиш олдидан сариқ-яшил рангга киради. Истеъмол қилинади. Бу нок уруғидан кўпаяди, қурғоқчиликка, қаттиқ совуққа ва эрнинг шўртоб бўлишига, ҳамда касалликларга ва зараркунандаларга чидамли. Бу тур асосан Қримда ўсади. Тоғли худудларда денгиз сатҳидан 1100 м гача баландликларда учрайди. Селекция ва дурагайлаш ишларида катта аҳамиятга эга.

Тол баргли нок (*Pyrus salicifolia* Pall.) кичик дарахт ёки катта бута бўлиб, танаси сертикан, барглари калта бандли, пластинкаси тор лансецимон,

тол баргига ўхшайди. Юз томони яшил, ялтироқ, орқа томони хира кулранг, меваси майда. Бу нок ёруғсевар бўлиб унумдор эрларда яхши ўсади. Шўртоб тупроқли эрларда ҳам ўса олади. Қурғоқчиликка чидамли, илдизидан бачкилайди. Кавказнинг тоғли худудларда ўсади. Ўрмонмелиорация ишларида аҳамиятга эга.

БЕҲИ (CYDONIA) ТУРКУМИ

Ушбу туркумга битта тур-оддий беҳи (*Cydonia oblonga Mill.*) киради. Беҳи мевалари муҳим озиқ-овқат аҳамиятига эга бўлиб, Марказий Осиё ва Кавказда кўплаб ўстирилади. Унинг кўплаб йирик мевали навлари яратилган. Мевасида 8-14 тагача уруғи бўлиб, уруғидан осон кўпаяди. Йирик мевали навлари пайвандлаш йўли билан кўпайтирилади. Беҳига яқин тур **япон беҳиси ёки хеномелес** (*Chaenomeles japonica Thunb.Lindl.*) чиройли қизил гуллари ва лимон кўринишида сариқ мевалари туфайли манзарали бута сифатида кўплаб ўстирилади. Совуққа чидамли тур ҳисобланади.

БОДОМ (AMYGDALUS) ТУРКУМИ

Оддий ширин бодом (*Amygdalus communis L.*) доимо селекция предмети бўлиб келган, унинг кўплаб йирик мевали ва серҳосил навлари яратилган.. Бодом мағзи ўзига хос таъмга эга бўлиб, озиқ - оақат саноатида муҳим аҳамиятга эга.

Бодом мағзидан юқори сифатли мой олинади. Данак пўчоғи қайнатмаси атеросклероз касалини олдини олишда самаралидир. Бундан ташқари ширин бодом ўрмон мелиорациясида ҳам кенг фойдаланилади, эрозияга учраган эрларда бодомзорлар плантация усулида барпо этилмоқда..

Табиатда 4-10 м баландликкача ўсади новдалари қизил –жигарранг, барглари тўплам кўринишида, барглари лансецимон шаклда. Ширин бодом бошқа мевали дарахт турларига қараганда биринчи гуллайди (март ойида), шу сабабли кўп ҳолларда баҳорги совуқлардан зарарланиб туради.

Мевалари қуруқ данак, чўзинчоқ тухумсимон 3-4 см узунликда. Гуллагандан сўнг 4-5 ойдан кейин пишиб этилади. Бодом экилгандан сўнг 5- 6 йилига ҳосилга киради, 10-12 ёшларида максимал ҳосил беради ва 100 йилгача яшайди.

Илдиз системаси чуқур (6 метргача) ривожланади, қурғоқчиликка чидамли, лалмикор эрларда бодомзорлар барпо этиш мақсадга мувофиқдир.

Оддий бодом асосида кўплаб йирик мевали серҳосил, меваларни сифати, ҳажми ва шаклига кўра бир биридан фарқланувчи қимматли навлар яратилган. Асосан пайванд қилиш йўли билан кўпайтирилади.

Аччиқ бодом (*Amygdalus bucharica Korsh.*) Асосан Помир – Олой ва Марказий Тожикистонда тарқалган. Барча экспозициядаги тоғ ёнбағирларида тошли, шағалли тупроқларда, кўчкиларда 500 – 2300 м денгиз сатхидан баландликларда кўплаб ўсади. У асосан арча, заранг, хандон писта билан биргаликда ўсади, қурғоқчиликка чидамли. Шу сабабли ушбу бодом тури ўрмон мелиорацияси учун истиқболли тур ҳисобланади. Мевасининг мағзи аччиқ, 53 % мой мавжуд. Баландлиги 5 –7 м гача бўлиб, базан 1,5 – 2 м

баландликдаги бута кўринишида ҳам ўсади. Барглари чўзинчоқ, кенг лансецимон. Феврал охирида барглари ёзилмасдан жуда эрта гуллайди. Мевалари узунчоқ 3,5 см гача.

Ҳосилдорлиги 100 граммдан 5 кг гача бўлади. Илдиз тизими тупроқнинг 1 метрлик қатламида ривожланади, 2 метрдан ортиқ чуқурлашмайди. Илдизи барча ксерофит ўсимликларники каби биринчи йилдаёқ 80 – 150 см гача ўсади. Жуда қурғоқчиликка чидамли, совуқлардан зарарланмайди. Табиатда асосан уруғлари орқали кўпаяди.

Аччиқ бодом асосан йирик бодом навлари учун пайвандтаг вазифасини бажаради, хатто унга шафтоли ва олхўри пайванд қилиш мумкин.

Бодомча (*Amygdalus spinosissima* Bunge) Марказий Осиёда тоғларнинг қуйи қисмида 300 – 1500 м денгиз сатҳидан баландликларда тошлоқ, тупроғи кам эрларда кўплаб ўсади. Қурғоқчиликка, қиш совуқларига чидамли, асосан Помир – Олой ва Фарбий Тянь-Шанда кенг тарқалган. Ушбу бодом тури саноат аҳамиятига эга эмас, ўрмон мелиорациясида фойдаланиш мумкин. 2-3 метргача баландликка эга бута, новдалари оч-кулранг, барглари лансецимон. Мевалари оч жигаррангда, мағзи аччиқ, битта бутадан 50-400 г ҳосил олиш мумкин.

Уруғидан кўпаяди, кўчириб ўтказилишни ёқтирмайди, шунинг учун доимий жойига уруғ экиш йўли билан кўпайтирилади.

Петунников бодоми (*Amygdalis Petunnikovii* Litw.) Қорамтир тусли тикансиз шохлари баландга қараган бута. Барглари лансецимон ёки тореллиптик шаклда. Гуллари қизғиш. Меваси 3смгача узунликда ва 2смгача кенгликдаги данак ҳисобланади. Ушбу бодом тури асосан Қурама тоғ тизмасида арчазорларда табиий тарқалган.

ОЛХЎРИ (*PRUNUS*) ТУРКУМИ

Сўғдиёна олхўриси ёки тоғолча (*Prunus sogdiana* Vass.) Марказий Осиё ва Кавказда кенг тарқалган мевали дарахт турларидан бири ва маданий олхўри навларининг ёввойи аجدоди ҳисобланади. Денгиз сатҳидан 800-2200 метр баландликларда алоҳида бўлиб, кўпинча ёнғоқ, олмазор, арчазор ўрмонларида аралашиб ўсади.

Баландлиги 5-7 метр бўлиб, кичик дарахт ёки бута кўринишида, шох-шаббалари қалин баъзан тиконли новдаларга ҳам эга. Шохлари ёшлигида узун, қизғиш жигарранг. Барглари лансецимон-думалоқ, 3-6 см узунликда. эрта гуллайди. Меваси этли данак шарсимон шаклда, қора, кўк, сиёҳранг, сарик, кизил рангли 1-3,5 см диаметрли меваларга эга.

Тоғолча мевалари мазасига кўра ҳам турли-тумандир, табиатда мевасини ранги, ўлчамлари ва мазасига кўра селекция учун қизиқарли бўлган турлича шакллари мавжуд.

Ёруғсевар, шу билан бир қаторда совуққа чидамли ва қурғоқчил эрларда ҳам бемалол ўсаверади. Тупроққа талабчан эмас.

4-5 йили мевага киради, ҳар йили яхши ҳосил беради. меваси таркибида 4-7% лимон кислотаси, 5-7% қанд ва 15% тагача пектин моддалари бор, А ва С витаминлари учрайди. Уруғидан осон кўпайтирилади. Олхўри, ўрик, бодом

учун пайвандтаг бўла олади. Тоғ ёнбағирларини ўрмонлаштиришда жуда истиқболли дарахт тури ҳисобланади.

НАЪМАТАК (ROSA)ТУРКУМИ

Наъматак турлари тоғли ҳудудларда 1000-2800 метр денгиз сатҳидан баландликларда кенг тарқалган. Ўзбекистонда 17 наъматак турлари табиий тарқалган бўлиб, улар ўз навбатида юқори ва паст витаминли наъматак турлари сексияларга ажратилган. Наъматак мевалари С витамини (аскорбин кислотаси) миқдорига кўра ўсимлик дунёсида биринчи ўринда туради ва шунга кўра унинг мевалари “табиий витаминлар концентрати” деб аталади. Наъматаклар асосан арча, ёнғоқ, олма ва заранг ўрмонларининг ИИ ярусидан сойлар бўйларида ўсади. Наъматак туркумига 120 дан ортиқ тур киритилган, шундан 32 га яқин тури Марказий Осиёда учрайди. Наъматаклар асосан 800-2800 метр денгиз сатҳидан баландликлардаги тоғ ёнбағирларида, шимолий ёнбағирларда, кўпроқ тоғ дарёлари ҳавзаларида ўсади. Бундан ташқари мевасида қандлар, каротин, лимон кислотаси, пектин, ошловчи моддалар мавжуд.

Наъматак турларидан тоғ ўрмон мелиорациясида ва шаҳарларни кўкаламзорлаштиришда кенг фойдаланилади, наъматак кўчатлари атиргул навлари учун пайвандтаг вазифасини бажаради.

Меваси (гипантий) ичида 8-25 тагача уруғлар ривожланади. Уруғлари бир уруғли ёнғоқча, оч жигаррангда бўлиб думалоқ, тухумсимон, баъзан тетраэдр шаклида ҳам бўлади. Уруғидан кўпаяди, баҳорда қийғос ниҳоллар олиши учун унинг уруғлари меваси тўлиқ пишиб этилмасдан (сентябр бошларида) терибли олинади ва нам дарё қумида стратификация қилинади, кеч кузда (ноябр) кўчатзорга экилади. Наъматакнинг кўп турлари қурғоқчиликка чидамлилиги ва тупроқ танламаслиги билан ажралиб турали. Қуйида кенг тарқалган ва муҳим турлари билан танишамиз.

Оддий наъматак, итбурун (*Rosa canina* L.) Наъматак турлари орасида кенг тарқалган тур бўлиб, табиий ҳолда Марказий Осиёдан ташқари МДХнинг эвропа қисми ва Кавказда ҳам учрайди. Қуйи ва ўрта тоғли ҳудудларда, тоғ дарёлари ва сойлар ҳавзаларида кўплаб ўсади. Маданий атиргуллар учун асосий пайвандтаг ҳисобланади, манзарали бута сифатида кўкаламзорлаштиришда кенг фойдаланилади.

3 метр баландликкача бўлган сершоҳ бута, кўп йиллик новдалари қизғиш-жигарранг, бир йиллик новдалари тўқ яшил пўстлоқ билан қопланган. Барглари 12 см узунликда бир текис пацимон эмас. 5-7 та баргчалардан иборат. Май ойида гуллайди, гуллари оқ пушти рангда, сентябрда меваси пишиб этилади. Меваси оловранг қизил, чўзинчоқ, тухумсимон шаклга эга. 2-3 ёшидан бошлаб мевага киради, мевалари узоқ вақт қишгача бутада сақланади. Кўп йиллик новдалари 6-7 йилгача яшайди, сўнгра янги новдалар билан доимий равишда янгиланиб туради. Ҳозирги пайтда наъматакнинг ушбу тури саноат плантацияларида кўплаб экилмоқда.

Федченко наъматаги (*Rosa Fedtschenkoana* Rgl.) Федченко наъматаги юқори витаминли истикболли наъматак тури ҳисобланади, меваси таркибида 6% гача С витамини мавжудлиги аниқланган. Табиатда 3 метргача ўсувчи бута, асосан 1500-2800 метр денгиз сатҳидан баландликларда сой бўйларида, арчазорларда ўсади. Барглари майда, тухумсимон, новдалари тиканлар билан қопланган. Май ойида гуллайди, гуллари оқ баъзан пушти рангда. Меваси сентябр ойида пишиб этилади, қизил рангда, бутилкасимон, ноксимон шаклга эга.

Федченко наъматаги меваси узунлиги 3,9-5,2 см, диаметри 1,34-1,9 см, оғирлиги 1,4-3,2 грамм. Битта мевасида 0,8-2,2 грамм мева эти (С витамини манбаи) олиш мумкин. 1 кг меваларидан уруғ чиқиш миқдори 12,5%. Уруғлари 4,8-7,8 мм узунликда 2,2-4,5 мм диаметрга эга бўлиб, 1000 та уруғ оғирлиги 25-32 грамм келади, уруғидан кўпаяди, сентябр бошларида терилган меваларидан ажратиб олинган уруғлар дарҳол стратификация қилиниб, кеч кузда кўчатзорга экилади. 2-3 ёшида ҳосилга киради, саноат плантациялари учун истикболли тур ҳисобланади.

Гўзал наъматак (*Rosa divina* Sumn.) Табиий ҳолда ТяньШан ва Помир-Олойда кенг тарқалган. 1,5 метр баландликкача бўлган кичик бута, шохлари пастга қараган тиканлар билан қопланган. Тоғ ёнбағирларида арча, заранг, олма, дўлана билан биргаликда ўсиб, баъзан ўтиб бўлмас чангалзорлар юзага келтиради. Май ойида гуллайди, гуллари лимон-сарик рангда. Меваси сентябр ойида пишиб этилади., шарсимон шаклда ва тўқ-қизил рангда. Бу тур паст витаминли наъматак тури ҳисобланади. Бундан ташқари республикамиз тоғли ҳудудларида **транстуркистон наъматаги, (*Rosa transturkestanica* N.Rusanov), оқбура наъматаги (*Rosa achburensis* Chrshan.), даргумон наъматаги (*Rosa ambigua* N.Rusanov), Беггер наъматаги (*Rosa Beggeriana* Schrenk), Ачисон наъматаги (*Rosa esae* Aitch.), самарқанд наъматаги (*Rosa maracandica* Bge.)** ва бошқа турлари тарқалган. Ушбу наъматак турларининг мевалари фармацевтика саноати ва аҳоли томонидан кўплаб териб олинади. Республикамизда йилига 100-150 тонна атрофида наъматак мевалари терилади ва доривор хом-ашё сифатида фойдаланилади. Ҳозирги пайтда наъматакнинг саноат плантацияларида ўстириш тажрибаси кенг ёйилмоқда, Республикамизда 500 гектардан ортиқ наъматак плантациялари мавжуд бўлиб, шу жумладан Узун ўрмон хўжалигида 96 гектар, Ҳисор ихтисослашган ўрмон хўжалигида 92 гектар, Яккабоғ ўрмон хўжалигида 50 гектар Зомин ўрмон хўжалигида 28 гектар наъматак плантациялари мавжуд. Наъматак плантацияларини маҳсулдорлигини ошириш учун уларни селекцион асосда барпо этиш зарур.

ОЛЧА (*CERASUS*) ТУРКУМИ

Бу туркумга 127 тур киритилган бўлиб, шунинг 20 яқин тури МДХ мамлакатларида учрайди, Марказий Осиёда 4 тури тарқалган.

Оддий олча (*Cerasus vulgaris* L) Баландлиги 6-7 метр бўлган кичик дарахт. Барглари 7 см гача узунликда, чеккалари аррасимон. Гуллари оқ, барг чиқармасдан гуллайди. Меваси шарсимон шаклда серет, тўқ-қизил муҳим

озик-овқат аҳамиятига эга, совуққа чидамли. Олча асосида кўпгина маданий навлар яратилган, улар орасида кенг тарқалгани «шпанка» навидир. Машхур селекционер олим И.В.Мичурин олчанинг 25 навини яратган. Олча тоғларда ўрмон мелиорация мақсадлари учун кўплаб экилади.

Гилос (*Cerasus avium Moench*) Биринчи катталиқда дарахт-яхши шароитларда 25-30 метргача ўсади. Барглари чўзинчоқ, узун ва кенг (16x8 см). апрел ойида гуллайди, июн-июл ойида мевалари пишиб этилади, думалоқ, диаметри 1 см. Гилос ёввойи ҳолда Қрим, Кавказ, Молдавия, Карпат тоғларида тарқалган. 100 ёшгача яшайди. Уруғдан кўпаяди. Гилоснинг жуда кўп қимматбаҳо навлари яратилган ва улар аҳоли томонидан кўплаб ўстирилади.

Антипка олчаси, магалёб (*Cerasus mahaleb Mill*) Табиий ҳолда Марказий Осиё, Қрим ва Кавказ тоғларида кенг тарқалган. Баландлиги 10 метргача бўлган дарахт. Танаси ва новдалари тўқ кулранг текис пўстлоқ билан қопланган.

Май ойида гуллайди. Шарсимон мевалари (8-10 мм) қизил рангда пишиб этилади. Тўлиқ пишгач қора рангга киради. данакчалари юпқа этли, кушлар учун яхши озуқа манбаи ҳисобланади. Қурғоқчиликка чидамли. 1000 та данакчаси оғирлиги-57 гр.

Манзарали дарахт сифатида, гилос ва олча навлари учун яхши пайвандтаг сифатида кўчатлари этиштирилади.

ЎРИК (*ARMENIACA*) ТУРКУМИ

Бу туркумга 8 тур киради, улар асосан Шарқий, Марказий Осиёда ва Кавказда тарқалган. Хўжалиқ аҳамиятига эга муҳим қуйидаги турлари кўплаб учрайди.

Одий ўрик (*Armeniaca vulgaris Lam*). Марказий Осиё тоғларида кичик ўрикзорлар кўринишида кўплаб ўсади. Баландлиги 8-12 метргача бўлган дарахт, диаметри 30-40 см га этади. 150 йилгача яшайди. Ўрик март-апрелда барглари чиқармасдан гуллайди. Меваси серет, данаги думалоқ, тухумсимон 4 см гача узунлиқда сариқ- қизғиш, таъми ширин. Данаги эллиптик узунлиги 2 см гача. 1000 данаги 1200 г оғирликка эга, уруғларидан кўпаяди, униш кўрсаткичи 95%. Меваси озиқ-овқат саноатида муҳим хом-ашё сифатида фойдаланилади. Мева таркибида С ва В витаминлар, каротин 5-20% қанд моддаси мавжуд. Данақ мағзида 45-58% мой моддаси бор.

Ўрик тоғларда ўрмон мелиорациясида эрозияга учраган тоғ ёнбағирларини мустаҳкамлашда кенг қўлланилади. Ўрикнинг кўпгина йирик мевали халқ селекцияси навлари Республикамизда кенг тарқалган. Мевалари янгилигида ҳамда қуритилган ҳолларда истеъмол қилинади. Бундан ташқари **манъчжурия ўриги (*Armeniaca manschurica Koehne*)** ва **сибир ўриги (*Armeniaca sibirica Lam.*)** Узоқ Шарқ ва Сибир ўрмонларида учрайди.

ШАФТОЛИ (*PERSICA*) ТУРКУМИ

Бу туркумга битта тур-оддий **шафтоли (*Persica vulgaris Mill.*)** киради. 5-6 метр баландлиқкача ўсувчи кичик дарахт, барглари пайдо бўлмасдан гуллайди. Мевалари сентябр ойида пишиб этилади, серет, ширин таъмга эга.

Марказий Осиё, Украина жанубида, Кавказда ва Қримда табиий учрайди, унинг йирик мевали навлари аҳоли томонидан кўплаб ўстирилади. Қурғоқчиликка чидамли ва ёруғсевар ўсимлик.

ТОБУЛҒИ (SPIRAEA) ТУРКУМИ

Туркумдаги турларнинг барги оддий ва мураккаб тузилган бўлиб, ёнбаргчали ёки ёнбаргчасиз, гуллари майда, оқ. Косачабарглари ва тожибарглари 4-5 тадан бўлиб, юмалоқ шаклда. Гуллари тўда-тўда бўлиб жойлашиб, шингилча ҳосил қилади, меваси баргак, этилганда чокидан ёрилади.

Бу туркумда 100 га яқин тур бор, улардан 22 таси МДҲ да учрайди. Улар уруғдан ҳам, қаламчадан ҳам яхши кўпаяди, илдизидан бачкилайди, тўнкасидан ҳам ўсиб чиқади. Жуда хушманзара ўсимлик. Яшил тўсиқ учун мос келади. Тошкент Ботаника боғида ҳам 37 тури ўстирилади. Шулардан 2 таси эвропа, 5 таси Узоқ Шарқ, 2 таси Шимолий Америка, 25 таси Хитой ва 3 таси Марказий Осиё флорасига тааллуқли. Қуйида айрим муҳим турлари билан танишамиз.

Тол баргли тобулғи (*Spiraea salicifolia* L.) бута бўлиб, бўйи 1-2 м. Новдаси тик, туксиз, қиррали, барглари чўзинчоқ ёки лансенцимон, чети тишчали. Баргли новдаларининг учида пирамида шаклдаги, оқ-пушти рўвак ҳосил бўлади. Бу бута Сибирда, Узоқ Шарқда дарё қирғоқларида, очик эрларда ўсади. Март ойининг ўрталарида гуллайди. Жуда хушманзара. Кўкаламзорлаштиришда катта аҳамиятга эга.

Ўрта бўйли тобулғи (*Spiraea media* Schmidt) Бўйи 2 м гача этадиган бута, новдалари сариқ-ғишт рангда, бир оз қиррали, барглари чўзиқ-еллипсимон, сурх новдасидаги баргларнинг учки томони тишчали, гули оқ бўлиб, баргли новдалар учида тўпгул ҳосил қилади.

Табиий ҳолда тоғларда, ўрмонларда дарахтлар соясида ўсади. эр танламайди. Яшил тўсиқ учун экилади. Март-апрел ойларида гуллайди. Жуда чиройли бута бўлгани учун кўкаламзорлаштиришда фойдаланилади.

Далачойбаргли тобулғи (*Spiraea hypericifolia* L.) калин шох-шаббали, новдалари ингичка, кўнғир қизил рангдаги, тукли бута бўлиб, бўйи 1-1,5 м. Куртаклари майда, юмалоқ тухумсимон шаклда, кўп тангачалар билан қопланган, кўнғир рангда, тукли, кўпинча дашт ўрмонларида ўсади. Барглари тухумсимон ёки тескари тухумсимон, ё бўлмаса лансецимон бўлиб, битта томирли, учи 2-5 тишчали ёки бутун, юз томони тўқ яшил, орқа томони яшил ёки зангори яшил рангда, бўйи 7-35 мм, гуллари оқ рангда бўлиб, йиғилиб соябонсимон тўпгул ҳосил қилади. Май ойида гуллайди, гуллаганда жуда чиройли кўринади. Марказий Осиёда ёввойи ҳолда ўсади.

Уруғдан яхши кўпаяди. Уни яшил тўсиқ учун экиш тавсия қилинади.

ИРҒАЙ (COTONEASTER) ТУРКУМИ

Бу туркумда 60 га яқин тур бўлиб, улардан 10 таси МДҲ да учрайди. Ирғай бута ўсимлик, баргининг чети бутун, улар навбат билан жойлашади, гуллари майда, кесик конуссимон шаклида, улар тўда-тўда бўлиб жойлашиб,

пушти ранг тўпгул ҳосил қилади. Меваси кузда ҳосил беради, 2-4 данакли бўлиб, бутада узоқ туради.

Ирғай совуққа чидамли, ёруғсевар, эр танламайдиган бута. Тоғ қияликларида кўплаб ўсади. Ҳушманзара бўлиб, кузда барглари тиниқ яшил рангга киради. Туркумнинг оддий ва меваси қора ирғай жуда кўп тарқалган. Қуйида айрим турлари ҳақида фикр юритамиз.

Оддий ирғай (*Cotoneaster integerrima Medik.*) сершоҳ, бўйи 1,5-2 м га яқин. Новдалари тукли, туклари ёпишиб жойлашади, силлиқ, ялтироқ. Барглари юмалоқ, бўйи 1-4 см, юз томони тўқ-яшил хира, орқа томони кулранг тук билан қалин қопланган, барг банди 4 мм. Гуллари оқ пушти рангда, 2-3 тадан бўлиб, шингилча ҳосил қилади ва осилиб туради. Апрель ойида гуллайди. Меваси шарсимон бўйи 10-11 мм, 2-3 та данакли, тиниқ қизил рангда. Оддий ирғай Болтиқбўйи республикаларида, жанубда Кавказ ва Қримда тошли жойларда ўсади. Марказий Осиё республикаларида ҳам тоғли ҳудудларда ёввойи ҳолда учрайди, совуққа чидамли. Куз пайтларида, пушти рангли резавор мевалари этилганда жуда хушманзара бўлиб кўринади. Мевалари қиш бўйи тўп-тўп бўлиб сақланиши мумкин. У чиройли бўлгани учун жуда кўп жойларда манзарали бута сифатида экилади.

Қора мевали ирғай (*Cotoneaster melanocarpa Lodd.*) нинг бўйи 2 м, шох-шаббаси ёйиқ. Шохлари ялтироқ, тукли қўнғир-қизил рангда. Барглари кенг овал шаклда, учи тўмтоқ, туб томони юмалоқ, бўйи 2-4,5 см, юз томони тўқ яшил рангда бўлади. Ёш вақтида тукли, орқа томони кигиз тукли, банди 3-5 мм. Гулён барглари пушти рангда, 3 тадан 15 тагача гули йиғилиб, қўлтиқда жойлашган шингилча ҳосил қилади. Шингилчаси осилиб туради, қисман тукли. Меваси шарсимон, эни 6-9 мм, этилганда қора рангга киради, унда 2-3 тадан данак бўлади.

Бу ирғай эвропада ва Марказий Осиёда тарқалган, Тоғли эрлардаги тошли тупроқларда ўсади. Совуққа, иссиққа ва қурғоқчиликка чидамли, апрел ойида гуллайди. Уни республиканинг жанубий ҳудудларида, айниқса, тошли тоғ қияликларини кўкаламзорлаштиришда экиш тавсия этилади.

ЧЕТАН (SORBUS) ТУРКУМИ

Бу туркумга дарахтлар киради. Уларнинг шох-шаббаси ёйиқ, шохлари ва танасининг пўстлоғи силлиқ, барглари ёнбаргчали, навбат билан жойлашади, кузда тўкилиб кетади. Гуллари оқ ёки оқ-сарик, улар йиғилиб тўпгул ҳосил қилади. Улар икки жинсли, ҳашоратлар ёрдамида чангланади. Меваси юмалоқ ёки овал шаклда олмага ўхшаш қизил ёки сарик, кўп уруғли. Барглари мураккаб тоқ пацимон ва оддий, бутун ёки бўлакли, пацимон бўлакли тузилганлиги билан туркумнинг турлари бир-биридан фарқ қилади. 80 та тури бор, улардан, 34 таси МДХ да табиий ҳолда ўсади, Ўзбекистонда 2 четан тури тоғли ҳудудларда табиий тарқалган.

Қизил четан (*Sorbus tianschanica Rupr.*) бўйи 4-5 м ли кичик дарахт бўлиб, новдалари тук билан сийрак қопланган, яшил ёки қизғиш. Куртаклари йирик, бўйи 12-15 мм, учи ўткир, туксиз ёки тукли. Ёнбарглари жуда энсиз, учи ўткир бўлиб, кузда тўкилиб кетади. Барглари 10-15 см, айрим вақтларда

ундан ҳам узун, 6 ёки 8 жуфт ёнбаргчали, бандли тукли. Шакли лансецимон, бир оз дағал, туксиз, чети тишчали. Тўпгули йирик, диаметри 15 см гача гулбанди қизил, туксиз бўлади. Мевасининг бўйи 10-12 мм эни 8-10 мм, аввал қизил-сарғиш бўлиб, сўнг тўқ қизил рангга киради. Қизил четан тоғларда денгиз сатҳидан 2800 м гача баландликларда ўрмон ҳосил қилади. Нам ва унумдор эрда яхши ўсади. Тянь-Шанда, Жунғория Олатовида ва Помир-Олойда учрайди.

Оддий четан (*Sorbus aucuparia* L.) бўйи 5-15 м га этадиган дарахт, баъзан бута. Танасининг пўстлоғи силлиқ, шох-новдалари тукли, барглари тоқ пацимон, 9-15 баргчали, тиниқ яшил рангли. Май-июн ойларида гуллайди, гуллари оқ, хушбўй бўлиб, йиғилиб тўпгул ҳосил қилади. Тўпгули калта новдаларнинг учида жойлашади. Меваси юмалоқ, тиниқ новвоти-қизил бўлади ва сентябр ойида этилади, аммо дарахтда кўп вақт сақланади. Меваси аччиқ бўлса-да, эйиш мумкин, айниқса совуқдан кейин жуда хуштаъм бўлади. Уни қушлар кўплаб истеъмол қилади. Уруғи майда. Пархиш йўли билан ва бачки новдасидан, ҳамда тўнкасидан кўпаяди. Унумдор эрда яхши ўсади. Тоғ қияликларидаги тошли эрларда кўп учрайди. Совуққа, қурғоқчиликка чидамли. Ёғочи ўзакли, қизғиш бўлиб, ундан мебел ясалади. Мевасидан озиқ-овқат саноатида фойдаланилади. Улар этилганда дарахти ниҳоятда чиройли бўлиб кўринади, шунинг учун у манзарали дарахт сифатида кўп экилади.

Оддий четан ўрмон мелиорациясида фойдали дарахт, ихота ўрмон қаторларида пастки ярусда яхши ўсади. МДХ да ўрмон, ўрмон-дашт зонасида ҳамда, Кримда, Кавказда тарқалган. У яна Шимолий ва Ўрта эвропада, Болқон мамлакатларида ҳам Кичик Осиёда ўсади. Ҳавонинг қуруқлигидан зарарланмайди.

Туркистон четани (*Sorbus turkestanica* (Franch.)Hedl.) Табиатда 8 метргача ўсувчи кўп танали дарахт бўлиб, унинг ареали Тянь-Шан, Помир-Олой ва Афғонистон Бадахшонидаги тоғларни қамраб олган. Гуллари тўплам ҳолида этилади, уларда 12-18 тагача гуллари бўлади. Гуллари 1,5 смгача диаметрга эга, оқ рангда. Мевалари овалсимон, октябрда тўлиқ пишиб этилгач қизил рангга киради. Асосан 2400-3000 м баландликларда тарқалган. Тоғ ён бағирларини мустаҳкамлашда муҳим мелиоратив функцияларни бажаради.

ИРГА (AMELANSHIER) ТУРКУМИ

Бу туркумга асосан бута ўсимликлар киради. Шохлари, новдалари тикансиз, қўнғир рангда, ёш вақтида оқиш тук билан қопланган. Барглари оддий, бутун, овал шаклда тузилган, туби юмалоқ ёки юраксимон, банди узун бўлиб, навбат билан жойлашади. Гуллари оқ бўлиб, майда шингилча ҳосил қилади. Меваси қора, юмшоқ, уч томонида косачабарглар қолдиғи сақланади, ташқи кўринишидан резавор мевага ўхшаб кетади, мазаси ширин-нордон, таркибида аскорбин кислота (С витамин) бор. Май ойида гуллайди, меваси июл ойининг охирида этилади. Уларни қушлар истеъмол қилади ва тарқатади. Уруғи майда, униб чиқиш хусусиятини икки йилгача сақлайди. Кузда сепилади, баҳорда сепилса албатта стратификация қилинади. У илдизпоясидан ҳам кўпаяди. Катта дарахтлар соясида ҳам ўсаверади. эр танламайди, бўз ва қора каштан тупроқли эрларда яхши ўсади. Совуққа

чидамли. МДХ нинг эвропа қисмида тундра зонасигача кириб боради. Ғарбий Сибирнинг ўрмон-дашт зонасида яхши ўсади. Туркумнинг 25 тури бор. Улардан энг кўп тарқалгани юмалоқ баргли ирга (**Amelanshier rotundifolia Dum.-Cours.**) ва оддий иргадир. (**Amelanchier vulgaris L.**) Булар Кримда, Кавказда, Жанубий ва Ўрта эвропада, Кичик Осиёда ва Шимолий Африкада табиий ҳолда учрайди. Тоғли худудларда денгиз сатҳидан 1900 м гача баландликларда ўсади.

Юмалоқ баргли ирга (Amelanchier rotundifolia Dun.Cours.) бўйи 3 м, шохлари тик ўсадиган бута. Барглари қалин, юмалоқ, чети оддий тишчали, гуллари зич шингилча ҳосил қилади. Апрель-май ойларида гуллайди. Гуллари нектарли. Меваси августда этилади. Уни қушлар истеъмол қилади. этилган меваси қора бўлиб, сиртида зангори доғлари бор, унинг косачабарглари яхши ўсади. эр танламайди. Қумли ва қумоқ кул ранг ўрмон тупроқли эрларда яхши ўсади.

Уруғидан яхши кўпаяди. Баҳорда уруғини стратификация қилиб, сўнг сепиш керак. Тупини бўлиб кўпайтириш ҳам мумкин, илдизпоясидан ҳам кўпаяди, илдизидан бачкилайди. Қрим ва Кавказда табиий ҳолда ўсади. Ихота қаторлари барпо этиш ва яшил тўсиқ учун жуда мос келадиган ўсимлик.

ДЎЛАНА (CRATAEGUS) ТУРКУМИ

Бу туркумнинг турлари жуда кўп. Улар дарахт ва бута ўсимликларидир. Дарахтларнинг бўйи 10-15 м га, буталарининг бўйи эса 0,5-4 м гача этади. Улар бир танали ва кўп бўлади, дарахт шакллари сершоҳ. Пўстлоғи аввал силлиқ, тиниқ, кул ранг, катта ёшида бўйига ёрилган бўлади, пўст ташлаб туради. Шохлари калта, учи тиканли, новдалари узун, кул ранг, сариқ бўлиб, унда оқ ясмиқчалар бор, ялтироқ, тукли, новдалар қўлтиғида тиканлар жойлашган. Улар ўзгарган поялардир. Бу ўзгарган поялар ҳам барг чиқаради. Барг пластинкаси юмалоқ, тескари тухумсимон, овалсимон, эллипссимон, лансецимон тузилган. Бўлақларга бўлинган ёки бутун, чети ҳар хил тишчали бўлади. Юз томони ялтироқ ёки хира, силлиқ тукли, орқа томони яшил, учи ўткир ёки тўмтоқ, туби понасимон ёки тўғри юраксимон. Барг банди 22-30 мм, чизиқли, айрим турларида безчалар бор, ён баргчалари ҳар хил шаклда, гуллари оқ, йиғилиб тўпгул ҳосил қилади, ҳидли. Меваси тукли, юмалоқ, тескари тухумсимон, ноксимон, ёнидан эзик, қиррали диаметри 2-5 см, қизил, тўқ қизил, сариқ, қора ва новвоти рангда. эти пушти, тўқ пушти, қизғиш ранг, ширин аччиқ-чучук, баъзилари аччиқ бўлади.

Хитойда ўсадиган турларининг мазаси олмага ўхшайди. Мевасининг учида қуруқ косабаргчалари сақланиб қолади. Уруғи 1-5 тагача ва ҳар хил шаклда бўлади. Меваси кузда этилади, кузги биринчи совуққача дарахтда сақланади. **Сариқ дўлана (Crataegus pontica C.Koch.)** нинг меваси эйилади.

Дўлана уруғидан кўпаяди. Уруғини сепишдан олдин стратификация қилиш, яъни унга ишлов бериш зарур. Илдиз бачкисидан ва пархиш йўли билан ҳам кўпаяди. Унинг ёғочи қаттиқ, пишиқ, қизғиш рангда бўлиб, ундан турли асбоблар ясалади. Дўлана яшил тўсиқ ва жойларни кўкаламзорлаштириш учун экилади. Пайвандтаг сифатида ундан фойдаланиш мумкин. Унга олма, нок, беҳи пайванд қилиш мумкин.

Дўлана туркумида 700 дан ортиқ тур бўлиб, уларнинг кўпчилиги Шимолий Америкада тарқалган. МДХ да 50 тури учрайди. Интродукциялаштириш натижасида Тошкент Ботаника боғида дўлананинг 92 туридан иборат коллекцияси вужудга келтирилди. Уларнинг кўпи Шимолий Америкадан келтирилган.

Понтия ёки сарик дўлана (*Crataegus pontica* С.Коч.) Ушбу дўланада тури Марказий Осиё ва Кавказ тоғларида денгиз сатҳидан 800-1700 метр баландликларда турли экспозицияли тоғ ёнбағирларида табиий ҳолд ўсади. Баландлиги 10 метргача, диаметри 35 см бўлиб, танасининг пўстлоғи кулранг, жигарранг. Новдаларида кўплаб йўғон тиконлар учрайди, уларнинг узунлиги 1 см гача этади. Барглари ромбсимон, уч бўлаксимон, тўқ яшил рангда. Гуллари зонтиксимон тўқ қизил рангда. Меваси беш қиррали олмача, оловранг 1,7 см кенгликда. Илдиз тизими 50-60 см тупроқ қатламида жойлашган бўлиб, дарахт танасидан 5-10 метр масофага тарқалади. Илдиз тизими шох-шаббаси проекциясидан 15 баробар кенгрокдир. Сарик дўлананинг бу биологик хусусияти қурғоқчиликни осонлик билан ўтказишини таъминлайди. Қуруқ тоғ ёнбағирларида алоҳида-алоҳида, баъзан кичик дўланазор ҳосил қилиб ўсади. Биринчи йилларида секин ўсади, асосан уруғидан кўпаяди.

Жунғор дўланаси (*Crataegus songorica* С.Коч.) Ушбу дўлана тоғларнинг ўрта қисмида кўп тарқалган, Марказий Осиё ва Қозоғистон тоғ дарёлари ҳавзаларида кўплаб ўсади. Баландлиги 5 метргача, шох-шаббалари яхши ривожланган кичик дарахт. Новдалари узунлиги 1,5 см гача бўлган жигарранг тиконлар билан қопланган. Барглари овал-ромбсимон, асоси кенг, чеккалари тишли. Мевалари шарсимон, 13 мм диаметрли тўқ қизил 3-4 тадан данакчалари мавжуд. Меваси тўқ қизил унсимон, истеъмол учун яроқли.

Туркистон ёки қизил дўлана (*Crataegus turkestanica* Pojark.) Бу дўлана турининг ареали Тянь-Шан, Помир, Олой, Копеттоғни ўз ичига олади. У асосан тошлоқ тоғ ёнбағирларида, даралар тубида, денгиз сатҳидан 2000 метргача бўлган баландликларда табиий ўсади. Табиатда 8 метргача баландликка эга дарахт. Тана пўстлоғи ва новдалари тўқ кулранг. Новда тиконлари 1,5 мм гача бўлиб, сийрак жойлашган. Дарахтдаги барглари икки хил гулли новдаларда ромб шаклида, ўсувчи новдаларда кенгрок уч бўлакли. Апрельда гуллайди. Биринчи гуллаш 5-8 ёшли ёш дарахтларда кузатилади. Гуллари ярим зонтиксимон оқ рангда, меваси октябрда этилади, меваси тухумсимон диаметри 12 мм гача, қизил, ялтироқ, сарик унсимон, истеъмолга яроқсиз мева этига эга, бир данакли.

Биринчи йиллари секин ўсади, 8-9 ёшларида бор йўғи бир метрга ўсади. Максимал баландликка 30-60 ёшида этади. Илдиз тизими тарвақайлаган, горизонтал илдизлари она дарахтдан 8-10 метр масофагача ўсади. Дўлананинг бу хусусияти тоғ ўрмон мелиорациясида эрозияга учраган ва ювилишга мойил тоғ ёнбағирларини мустаҳкамлашда қадрланади ва кўплаб экилади.

Олтой дўланаси (*Crataegus altaica* Lange.) Ушбу дўлана тури Олтой, Тянь-Шан, Помир-Олой тоғларида ва МДХ нинг эвропа қисмида кенг тарқалган. Помир-Олойд 1500-3000 метр баландликларда тошлоқ ва қумлоқ

эрларда ўсади. Соф дўланзорлар ташкил этмайди, аксинча арча, қайин, қатранги турлари билан аралаш ўсади. Ўрмон мелиорсияси учун жуда қимматли дарахт тури.

Бутасимон шох-шаббасига эга дарахт, 5 метр баландликка эга. Новдаларида 1-5 см гача узунликдаги тиконлари мавжуд бўлиб ,жигаррангда. Июн ойида гуллайди. Гуллари ярим зонтиксимон шаклда, оқиш сарғиш рангда. Мевалари август-сентябрда этилади, шарсимон қиррали қахрабо оловранг, истеъмол учун яроқли. Меваси унсимон, 3-5 та уруғданакчаси бор. Уруғидан кўпаяди.

Дўлананинг ҳалқ хўжалигидаги аҳамияти катта, ундан ҳар хил мақсадлар учун фойдаланиш мумкин. У аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштиришда тўда-тўда ёки қатор қилиб экилади. Паркларга кўпинча ярим юмшоқ дўлана(***Crataegus submollis Sarg.***) тури кўп экилади. Улар овал шаклидаги чиройли шох-шаббаси ва йирик мевалари билан айниқса кўзга ташланади. Дўлананинг пушти ранг, қат-қат гулли шаклини (***Crataegus monogyna f. plenogort Jacq***) боғларда экиш мақсадга мувофиқ. Шахарлар атрофида яшил зоналар барпо этиш учун дўлананинг **Олтой дўланаси (*Crataegus altaica Lange.*)**,**Ҳисор дўланаси (*Crataegus hissarica Pojark.*)**, турларини экиш керак. Бу турлар қурғоқчиликка чидамли бўлиб, ҳар хил шароитда ўса олади. Дўлананинг айрим турлари яшил тўсиқ учун жуда мос келади. Уларни буташ ва шакл бериш осон. Булар қаторига **Оддий тиканли дўлана(*Crataegus oxyacantha L.*)** турларини киритиш мумкин. Дўлана мазали меваси билан машхур. Унинг кўп тури Хитойда, Италияда, Жазоирда, Испанияда, Мексикада ва Гватемалада меваси учун экилади. Унинг этилган меваси юмшоқ, ширин ва нордон бўлади. Таркибида қанд, кислота ва С витамин, каротин ва бошқа хил моддалар бор. Ундан мармелад, қиём ва кисел тайёрлашда фойдаланилади. Дўлана мевасининг мазаси, шакли, ранги, ҳажми, ташқи кўринишига қараб ҳар хил бўлади.

Ўрмончилик ишларида дўланадан кўп фойдаланиш мумкин, жумладан, ***Crataegus pontica C.Koch.*** ўрмон мелиорацияси учун жуда мос келади, чунки унинг илдиз системаси юзада бўлиб, ён томонга қараб ўсади ва тупроқнинг ювилишидан сақлайди. Дўлананинг гуллари нектарли, у турли вақтда гуллаши туфайли гуллари йил бўйи асаларилар учун озик манбаи бўлади. Мевасидан экстракт тайёрланади. Барг ва гуллари қайнатиб суви ичилса марказий нерв системасининг тинчланишига таъсир этади. Мева экстракти юрак фаолиятини яхшилашда ва қон босимини пасайтиришда ишлатилади.

ШУМУРТ (*PADUS*) ТУРКУМИ

Бу туркумнинг вакиллари дарахт ва бута ўсимликлар, барглари навбат билан жойлашади. Кузда тўкилиб кетади. Гуллари майда оқ бўлиб, йиғилиб шингилча ҳосил қилади. Улар баргли новдаларининг учида жойлашади. Гуллари 5 аъзоли, кўнғироқ шаклда меваси майда данак бўлиб, шарсимон, қора ёки қора-қизил рангда.

Бу туркумнинг энг характерли вакиллари қуйидагилар:

Оддий шумурт (*Padus racemosa Gilib*) дарахт ёки бута, бўйи баланд, шох-шаббаси кенг. Танаси ва шохларининг пўстлоғи қора кул рангда, барглари юпка, чўзиқ эллипс шаклида, хушбўй. Апрель ойида гуллайди. Гуллари новдасининг учида зич йиғилиб 10-12 см ли шингилча ҳосил қилади. Меваси серет, ўткир даражада нордон ёки бироз ширин, илдиздан бачкилайди. Уруғидан яхши кўкаради. Уруғини кузда сепиш керак, баҳорда сепиладиган бўлса, олдин стратификация қилиш зарур. Шумурт кенг тарқалган ўсимлик. У МДХ нинг эвропа қисмида, шимолда ўрмон-тундрагача, жанубда дашт зонасигача, шарқда эса Ғарбий Сибиргача кириб боради. Кавказда ва Марказий Осиёда ҳам тарқалган, асосан дарё қирғоқларида, зах жойларда ўсади. Сояга чидамли, куруқ тупроқли очик эрларда яхши ўсмайди. Бута шакллариининг шох-шаббаси эгилиб эрга тегиши мумкин. Шу эрга теккан жойидан илдиз олади ва янги ўсимлик ривожланади. Унинг баргидан фитонсид моддаси ажралиб туради. Баъзи турларининг меваси куритилиб, толқон қилинади ва кондитер махсулотлари пиширишда ишлатилади. Ёғочи сариқ-кўнғир, қаттиқ бўлиб, ундан турли майда асбоблар ясалади. Унинг баргида азот, калий ва калсий кўп. Тўкилган барглари чириб, эрни ўғитга бойитади. Шунинг учун ўрмонзорларда экилади. Шумурт селекция ишларида катта аҳамиятга эга.

Антипка шумурти (*Padus mahaleb Mill.*) бўйи 8-10 м ли дарахт, баъзан бута танаси ва новдаларининг пўстлоғи силлиқ, катта ёшида бўйига ёрилган бўлади. Шохлари ингичка, новдалари кўнғир кул рангда, барглари тиник яшил, ялтироқ, кенг тухумсимон. Бу шумурт барг ёзишдан олдин ёки у билан бир вақтда апрел ойида гуллайди. Гуллари шингилсимон бўлиб, калта шохларининг учида жойлашади. Улар майда хушбўй хидли, меваси шарсимон, диаметри 8-10 мм, аввал сариқ-яшил, кейинроқ қизил, этилиш олдидан қора рангга киради. Данаги силлиқ, тухумсимон. Меваси нордон ва аччиқ. Уларни қушлар яхши истеъмол қилади. Украинанинг ғарбий вилоятларида, Молдавияда, Кримда, Кавказда ва Марказий Осиёда ёввойи ҳолда ўсади.

Антипка шумурти манзарали дарахт сифатида экилади. Бундан ташқари унга олча ёки гилос пайванд қилиш мумкин. Ўрмон-дашт ва дашт зоналарида совуққа чидамли, эр танламайди. Қумли ва шўртоб тупроқли эрларда ўса олади. Илдизидан бачкилайди. Қурғоқчиликка, касаллик ва хашаротлар таъсирига чидамли. Уни ихота ўрмонлари қаторига, ўртача соя эрларга экиш мумкин.

СОРБАРИЯ (SORBARIA) ТУРКУМИ

Сорбария туркумида 8 тур бўлиб, улар асосан Шарқий Осиёда тарқалган. Туркумдаги турларни таърифлаш учун **четанбаргли сорбарияни (Sorbaria sorbifolia L.A.Br.)** мисолга оламиз. Бу бўйи 2 м га яқин бута. Барглари тоқ пацимон бўлиб, 7-21 та лансецимон баргчалардан иборат. Чети кўш тишчали, гуллари тиниқ оқ, майда бўлиб, рўвак ҳосил қилади. Рўвагининг бўйи 10-30 см, эни 5-10 см. Бу тур уруғдан кўпаяди, қаламчадан ҳам кўпайтирилади. Унинг энг яхши хусусиятларидан бири, ёзнинг ўрталаридан то кеч кузгача гуллаб туришидир. Одатда энг аввал очилган гулларидан мева, сўнг уруғ ривожланади. Аммо уруғининг кўпи сифациз, яхши униб чиқмайдиган бўлади, чиққан ниҳоллари ҳам тез қуриб қолади, шу сабабли одатда у қаламчасидан кўпайтирилади. Сорбария хушманзара бута ўсимлигидир. Туркумнинг **Линдлей сорбарияси (Sorbaria Lindllegana (Wail) Max., ва Олга сорбарияси (Sorbaria Olgaе Zinserl.)** каби турлари кўкаламзорлаштиришда манзарали ўсимликлари сифатида фойдаланиш учун тавсия қилинади.

ПИРОКАНТА (PYRACANTHA) ТУРКУМИ

Бу туркумнинг биттагина **Қизил пироканта (Pyracantha coccinea Roem.)** тури бор. У тиканли бута бўлиб, бўйи 2-2,5 м га этади. Новдалари сертук, барглари чўзиқ, эллипссимон ёки лансецимон, бўйи 4 см гача, пўсти қалин, ялтироқ, тўқ яшил бўлиб, кузда тиниқ қизил рангга киради. Гуллари майда бўлиб, тўпгул ҳосил қилади. Улар оқ ёки сариқ пушти. Тошкент шаҳри шароитларида апрелдан то май ойигача гуллаб туради, нектарли ўсимлик. Меваси шарсимон, қизил, диаметри 5-6 мм. Улар августда этилади. Бу бута уруғидан кўпаяди. Уруғлари келгуси йилнинг баҳоригача тупида сақланади. У ёруғсевар, қурғоқчиликка чидамли, эр танламайдиган ўсимлик. Пироканта ёввойи ҳолда Кримда ва Кавказда тарқалган. У ниҳоятда чиройли ўсимлик, кўкаламзорлаштиришда кенг фойдаланиш учун ҳамда яшил тўсиқ ва ихота дарахтзорлари барпо этиш учун экиш тавсия этилади.

МУШМУЛА (MESPIIUS) ТУРКУМИ

Бу туркумда иккитта **оддий мушмула (Mespilus germanica L.)** ва **япония мушмуласи (Mespilus japonica L)** турлари ва бир неча дурагай шакллари бор. Бу сершоҳ ва сербарг ўсимлик бўлиб, бўйи 3-6 м, диаметри 20 см га этади. Пўстлоғи кўнғир ёки кул рангда. Барглари чўзиқ-эллипссимон, бўйи 14 см, эни 7 см, юз томони хира, тўқ яшил, орқа томони хира-яшил рангда. Барг ёзиб бўлгандан сўнг гуллайди. Гуллари йирик, оқ, диаметри 5 см бўлиб, калта новдалар учуда тўда-тўда жойлашади. Меваси кўп, сариқ ёки қизғиш рангда, диаметри 4 см дан 7 см гача. Бу бута сояга, қурғоқчиликка ва иссиққа чидамли. Унумдор, айниқса, оҳакли эрларда яхши ўсади. Ундан чиройли яшил тўсиқ яратиш мумкин. Шу мақсаддаа мамлакатнинг жанубий ҳудудларида экилади. МДХ нинг жанубида - Кавказ ва Марказий Осиёда тарқалган бўлиб, европа қисмида совуқдан зарарланади. У эронда ва Кичик Осиёнинг шарқи-жанубида ҳам учрайди.

Ёғочи жуда қаттиқ бўлиб, дурадгорликда ишлатилади. Барги пўстлоғи ва хом мевалари таркибида ошловчи моддалар бор. Меваси йирик бўлиб, истеъмол қилинади, таркибида тишни қамаштирувчи моддалар бўлиб, улар ичак-ошқозон касалликларига фойдали таъсир этади, айниқса ошқозоннинг яллиғланишига ижобий таъсир кўрсатади.

ЕКЗОХОРДА (ЕХОЧОРДА) ТУРКУМИ

Бу туркумнинг вакиллари бута ўсимликлардир. Унинг таркибида 6 та тур бўлиб, Кореяда, Марказий Осиё республикаларида тарқалган. Марказий Осиё республикаларида 2 тури учрайди. Биз туркумнинг айрим турлари устида тўхталиб ўтамиз.

Алберта экзохордаси (*Exochorda albertii* Rgl.) бўйи 2-4м га яқин бута. Барглари эллипсимон бўлиб, тиник яшил рангда, бўйи 7 см гача этади., чети текис тишчали, ёнбаргчасиз. У май ойида гуллайди. Гуллари икки уйли, тиник оқ, ниҳоятда гўзал, диаметри 4 см гача, улар йиғилиб новданинг учида тўпгул хосил қилади. Алберта экзохордаси ёруғсевар, қурғоқчиликка ва совуққа чидамли ўсимлик. эр танламайди, уруғдан яхши кўпаяди. Жойларни кўкаламзорлаштириш мақсадида тўда-тўда қилиб экиш мумкин. Ғарбий Тян-шанда тарқалган экзохорданинг яна бир тури – **Тян-Шан экзохордаси (*Exochorda tianschanica* Rgl.)** тури барча хусусиятларига кўра юқорида тасвирланган турга яқин, бироқ у кичик бута. Зарарли ҳашаротлар таъсирига ва касалликларга чидамли. Ғарбий Тян-Шанда экзохорданинг ушбу тури тоғ ўрмонларида пастки ярусларда кенг тарқалган.

МАЙМУНЖОН (RUBUS) ТУРКУМИ

Ғуборли маймунжон (*Rubus caesius* L.) Ушбу ярим бута нафақат Марказий Осиёнинг тоғли худудларида, балким Қрим, Кавказ МДХ нинг европа қисмида ҳам кенг тарқалган. Намлик билан яхши таъминланган эрларда, дарё бўйларида, эрозияга учраган жарликларда, ўрмонларда ва йўллар ёқасида ўсади.

Маймунжон лианага ўхшовчи ёйсимон кўринишда тиканлар билан қопланган шохлар тўпламидан иборат. Ушбу шохлар 4-5 йилдан сўнг қуриydi, улар тез ўсувчи илдиз бўғимидаги тиним ҳолатидаги куртаклардан ривожланувчи, янги шохлар билан доимий равишда алмашилиб туради.

Барглари мураккаб, учталиқ, гуллари оқ, ширали, уруғчали тўқ сиёҳранг қора рангда бўлиб оқ ғубор билан қопланган. Меваларидан шарбат, мураббо, қиёмлар тайёрлашда ҳамда виночиликда фойдаланилади. Маймунжонлар асосан вегетатив йўл билан тез кўпаяди, баъзан ўтиб бўлмас чакалакзорлар хосил қилади. Шу сабабли маймунжондан манзарали боғдорчиликда яшил деворлар сифатида ҳам фойдаланилса бўлади. эрозияга учраган жарликларни мустаҳкамлашда маймунжон экиш жуда ҳам қўл келади. Боғдорчиликда **анатоллия маймунжони (*Rubus anatolicus* Focke.)** серҳосиллиги ва тез ўсиши сабабли кейинги пайтларда кўплаб экилмоқда.

Оддий малина (*Rubus idaeus* L.) Баландлиги 1.0-1.5 метргача тикка ўсувчи шохлардан иборат. Барглари мураккаб, учталиқ, остки томони оқиш

рангда. Май охири июн ойининг бошларида гуллайди. Июл ойида мевалари пишиб этилади. Мевалари асосан қизил (баъзан сарик) рангда бўлиб, шарбатли, ширин, қанд моддасига бой бўлиб, ўзига хос хушбўй ҳидга эгадир. Мевалари кўп уруғлидир, озиқ-овқат саноатида қимматли хом-ашё сифатида мураббо, жем, мармелад, конфетлар тайёрлашда ишлатилади.

Малина кенг миқёсда маданийлаштирилган, кўпгина йирик мевали навлари яратилган ва раёнлаштирилган. Малина табиий ҳолда МДХ нинг эвропа қисми ҳамда ғарбий ва шарқий Сибир ўрмонларида кўплаб ўсади. Унумдор тупроқларни афзал кўради, малина кўплаб ўсадиган тупроқлар таркибида азот кўплигидан далолат беради. Малина кўп танали бута сифатида шаклланган. Бир йиллик новдалар илдиз бўғимидаги тиним ҳолатидаги куртаклардан ривожланади ва тез ўсиб вегетация охирида 1.0-1.5 метр баландликкача ўсади ва иккинчи йили ҳосил беради. Одатда новдалар 4-5 йилдан сўнг қуриydi ва янги новдалар билан доимий равишда алмашилиб туради.

ЖУМРУТДОШЛАР ОИЛАСИ.

Бу оиланинг вакиллари бута, баъзан эса кичик дарахт бўлиб, новдалари тиканли, барглари оддий тузилган, улар навбат билан, қарама-қарши жойлашади. Гуллари, кўпинча, яшил рангда, тўп-тўп бўлиб жойлашади. Айрим турларининг меваси серсув, данаксимон, бошқалариники эса қуруқ, бўлади. Оила таркибида бир неча туркум, 500 гача тури бор. Турларидан тоғжумрут ва мўрт тоғжумрут кўп тарқалган.

ТОҒЖУМРУТ (RHAMNUS) ТУРКУМИ

Тоғжумрут (*Rhamnus sathartica* L.) йирик, шох-шаббаси ёйиқ бута ёки кичик дарахт. Пўстлоғи қора рангда, пўст ташлаб туради. Шохи қизил жигар ранг, ялтироқ бўлиб, учи тиканга айланган. Узун новдаларидаги барглари қарама-қарши, айрим вақтда навбат билан, калта новдалардагиси эса тўп-тўп бўлиб жойлашади. Барглари оддий тузилган, овал шаклда бўлиб, жуфт ён томири бор. Бу тур апрел-май ойларида гуллайди. Гули тўрт аъзоли типда бўлиб, новдаларнинг тубида жойлашади. У айрим жинсли, икки уйли, айримлари икки жинсли. Меваси ширали, 3—4 данакли бўлиб, этилиш олдидан қора рангга киради. Тоғжумрут бачки новдасидан кўпаяди, тўнқасидан ҳам кўкаради.

Тоғжумрут жуда кенг тарқалган ўсимликлардан ҳисобланади. У МДХнинг эвропа қисмида, Ғарбий Сибирда, Марказий Осиёда, Кавказ ва Қримда учрайди. У сийрак ўрмонзорлардаги дарахтлар орасида ўсади. Тоғларда денгиз сатҳидан 1600—1700 м гача баланд бўлган жойларда ўсади. Пўстлоғидан сурги ва қайт қилдирувчи дори тайёрланади. Ҳўл пўстлоғидан сарик, қуруқ пўстлоғидан жигар ранг бўёқ олинадн. Ёғочи қаттиқ, сарик рангда бўлиб, ундан дурадгорлик ишларида фойдаланилади. Тоғжумрут ўсимлигида ғалласимон ўсимликларни зарарлайдиган занг замбуруғи яхши ривожланади. Шунинг учун уни ғалла экиладиган экинзорлардан узоққа экиш тавсия қилинади.

Мўрт тоғжумрут (*Rhamnus frangula L.*) бута ёки кичик дарахт бўлиб, шох-шаббаси ёйиқ шаклда. Пўстлоғи силлиқ, қора. Новдалари қизил-жигар ранг бўлиб, оқ ясиқчалари бор. Куртаклари туксиз, жигар рапгда. Майин тукли, барглари оддий тузилган, тескари тухумсимон бўлиб, навбат билан жойлашадн. Чети бутун, томирлари барг пластинкасининг орқа томонида аниқ бўртиб туради. Гули беш аъзоли, икки жинсли, оқ, 2—7 тадан бўлиб, барглар кўлтигида жойлашади. Бу бута апрел-май ойларида гуллайди. Август-сентябр ойларида баъзан иккинчи марта гуллайди. Меваси юмалоқ, овалсимон данак, аввал яшил, сўнг қизил ёки бинафша рангда бўлиб, этилиши олдидан қораяди. Данаги 2 та, жигар ёки кул рангда, ёнидан эзик, унда бўйига кетган чизиқлар бор. Уруғидан яхши кўпаяди. Каламчадан ҳам кўпайтирилади, илдизидан бачкилайди. У МДХнинг эвропа қисмида, Ғарбий ва Шарқий Сибирда ҳамда Марказий Осиёда япроқли ва нинабаргли ўрмонзорларда ўсади. Кичик Осиё ва эронда ҳам учрайди. Бу бута деярли сояга чидамли, совуққа ҳам бардош беради, ҳар хил нам эрларда ўса олади. Унинг меваси сурги дори сифатида ишлатилади. этилмагаи мевасидан ва пўстлоғидаи бўёқ олинади. У ҳам занг замбуруғи билан касалланади. Шунинг учун зарур бўладиган ҳолларда уни ғалла экилган далалардан узоқроқ эрларга экиш тавсия этилади. Бундан ташқари Марказий Осиёда **калинбаргли жумрут (*Rhamnus coriarea (Regel) Kom.*)**, **Балджуан жумрути (*Rhamnus baldschuanica Grub*)**, **митти жумрут (*Rhamnus minuta Grub.*)** каби турлари ҳам учрайди.

ЧИЛОНЖИЙДА (*ZIZIPHUS*) ТУРКУМИ

Бу туркум оилада энг катта аҳамиятга эга. Унинг таркибида 40 дан ортик тур бўлиб, улар тропик ва субтропик зоналарда тарқалган. Марказий Осиё республикаларида **чилонжийда ёки хитой финиги (*Ziziphus jujuba Mill.*)** тури учрайди. Унинг гуллари майда, кўкимтир, гул қисмлари 5 тадан бўлиб, меваси усти қизил, жийдага ўхшаш данакча. Ёш новдалари эгри-бугри, тиканли кичик дарахт. Чилонжийда қуруқ тоғ қияликларида ўсади. Бу эрларда денгиз сатҳидан 1500-1600 м гача баландликка кўтарилади. Уруғидан яхши кўпаяди, илдизидан бачкилайди. Чилонжийда Хитойда кўп учрайди, унинг минг йиллар давомида кўплаб халқ селекцияси томонидан йирик мевали навлари яратилган. Хитойда у асосий мевали ўсимлик ҳисобланади. Қуритилган мевасининг таркибида 70% қанд, 5,36% протеин, 1,4% кислота, 2,8% кул бўлади. Мазаси хурмога ва олмага ўхшайди. Чилон жийда гипертония касаллигини даволашда ҳам фойдали ҳисобланади. Унинг шакллари ва навлари ийҳоятда кўп бўлиб, улар қурғоқчиликка, иссиққа чидамли. Шунинг учуи лалмикор эрларда ва боғларда кўп экиш мақсадга мувофиқдир.. Улар турли касалликларга ва зарарли ҳашаротлар таъсирига чидамли. Европа жануби ва Кичик Осиёда Европа **чилонжийдаси (*Ziziphus vulgaris Lam.*)** учрайди. Улар озиқ-овқат аҳамиятига эга ҳисобланадилар.

ҚОРАТИКАН (*PALIRUS*) ТУРКУМИ

Қоратикан (*Paliurus spina Christ.Mill.*) бута ўсимлик бўлиб, бўйи 2-3 м га этади. Шохлари қинғир-қийшиқ ўсади, Шох-шаббаси қизил кўнғир рангда,

барглари тухумсимон, учи ўткир, томирли бўлиб, навбат билан икки қатор жойлашади. Барг банди 1 см, тикансимон ёнбаргчалари бор. Улардан бири илгаксимон бўлиб, пастга қараган, қолганлари юқорига қараган бўлади. Май-июн ойларида гуллайди. Гуллари икки жинсли, беш аъзоли, сариқ ёки қизил жигар ранг. Меваси қуруқ бўлиб, юмалоқ, ялтироқ, тўқ жигар ранг ичида учта уруғ ривожланади. Қоратикан илдизидап бачкилайди ҳамда пархиш йўли билан ҳам кўпаяди. Кримда, Кавказда, Марказий Осиёда ва Ўрта эр денгизи мамлакатларида, Кичик Осиёда ҳамда эронда тарқалган. Тошли, шағалли қуруқ тоғ қияликларида ўсади. Бу бута қалин чакалакзорлар ҳосил қилади. У қурғоқчиликка, совуққа чидамли ва иссиқсевар ўсимлик.